

ՀՀ մարզերում փոքր ու միջին ձեռնարկատիրության զարգացմամբ գյուղատնտեսական ներուժի օգտագործման արդյունավետության բարձրացման համար պետության կողմից նախատեսվող միջոցառումները կուղղվեն գյուղական համայնքներում գյուղատնտեսական մթերքների վերամշակման փոքր ու միջին ձեռնարկությունների ձևավորմանը: Մասնավորապես, գծապատկեր 2-ում պատկերված առաջարկվող 260 փոքր ու միջին ձեռնարկությունների ձևավորմանը:

ՆՈՐԱՅՐ ՄԱՆԱՍԵՐՅԱՆ

տ.գ.դ., պրոֆեսոր

ՀՈՂԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԿԱՂԱՍՏՐԱՅԻՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԸ

Հողի կադաստրային գնահատումը և ագրարային հարցի ուսումնասիրությունն ունեն երկու ասպեկտ՝ պատմական և ժամանակակից: Տարբեր դարաշրջանների ագրարային հարաբերությունները և ագրարային հարցը ուսումնասիրվել և լուսաբանվել են 20-րդ դարի մի շարք հայ տնտեսագետների և պատմաբանների աշխատություններում, հատկապես Մ. Ադունցի, Հ. Թումանյանի, Ն. Թովմասյանի, Ա. Փափազյանի, Մ. Խոնդկարյանի, Մ. Եզանյանի և մյուս հեղինակների մենագրություններում և գիտական թեզերում: Նշված հեղինակների աշխատությունները վերաբերում են հիմնականում Հայաստանի միջնադարյան և նորագույն պատմության շրջանների ագրարային հարաբերությունների լուսաբանմանը: Պրոֆ. Հ. Թումանյանը փորձում է տալ «Ֆեոդալական ռենտա և գյուղացիության շահագործման այլ ձևերի» ընդհանուր բնութագիրը¹: Մյուս հեղինակներն իրենց ուսումնասիրությունը նվիրում են պատմության առանձին հատվածների դարաշրջաններին: Օրինակ՝ Լ. Բաբայանը լուսաբանում է Ջաքարյանների և մոնղոլական արշավանքների ժամանակաշրջանի, մասնավորապես մոնղոլների ագրարային քաղաքականությունը²:

Ա. Փափազյանը իր մենագրությունը նվիրում է Արևելյան Հայաստանի՝ XV-XVI դարերի ագրարային հարաբերություններին, մասնավորապես Սեֆերյան Իրանից ընդօրինակած ֆեոդալական հողատիրության, ինչպես նաև հարկային համակարգի ուսումնասիրությանը, որոնք ընդհանուր հետաքրքրություն են ներկայացնում Մերձավոր Արևելքի երկրների համար³:

Հայ տնտեսագետների հատուկ ուշադրությանն է արժանացել Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և ագրարային հարաբերությունների ուսումնասիրությունը: Այստեղ աչքի են ընկնում պրոֆ. Մ. Ադունցի մենագրությունները: Ուշադրության են արժանի հատկապես պրոֆեսոր Մ. Ադունցի հայերեն մենագրության հիմնադրությունները Հայաստանի այդ շրջանի ագրարային հարաբերությունների վերաբերյալ:

Խորհրդային և հատկապես կոլտնտեսային-խորհրդային ժամանակաշրջանի ագրարային համակարգը մերժեց ագրարային հարաբերությունների ամբողջ նախընթաց պատմական զարգացումը: Դրան համապատասխան մերժվեցին նաև ագրարային հարաբերությունների դարավոր-ավանդական կատեգորիաները և հասկացությունները՝ հողի մասնավոր սեփականությունը, ազատ շուկան, շահույթը, հողային ռենտան և հողի գինը: Այդ կատեգորիաների օգտագործումն անգամ համարվում էր հանցանշան:

Ագրարային հարցը համարվում էր ընդմիշտ լուծված: Պաշտոնական և նույնիսկ գիտական մամուլը «խնամքով» շրջանցում էր այս ոլորտում գոյություն ունեցող հիմնախնդիրները՝

¹ Հ. Ե. Թումանյան, Հայաստանի տնտեսական զարգացման պատմություն, Երևան, 1960:

² Л. Л. Бабаян «Социально-экономическая и политическая история Армении в XIII-XIV веках» Москва, 1969.

³ А. Д. Папазян «Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI-XVII веках» Ереван, 1972.

որակելով որպես ագրարային հարցի ճախողված «լուծումներ»։ Սակայն այդ հիմնախնդիրները հնարավոր չէր թաքցնել հասարակության աչքից։ 1980-ական թվականների սկզբին ԽՍՀՄ մայրամուտին նրա ղեկավարության կողմից հրապարակված «պարենային ծրագիրը» սեփական ագրարային քաղաքականության ճախողման ակնհայտ վկայությունն էր։ 55 տարում չէր լուծվել երկրի տարրական պարենային խնդիրը՝ չնայած նրա ունեցած աշխարհում ամենալավ հողերի հսկայական պաշարներին։ Պաշտոնական վիճակագրության տվյալները վկայում էին այն մասին, որ ԽՍՀՄ գյուղատնտեսության տեմպերը գնալով խամրեցին՝ մոտենալով զրոյական աճին։

Ինչ վերաբերում է Հայաստանին, ագրարային հարցի ճախողման մասին էին վկայում տարաբնույթ վիճակագրական տվյալների ուսումնասիրությունները, ինչպես նաև գիտական վերլուծությունները, որոնք վկայում էին, մասնավորապես, լեռնային շրջանների կոլտնտեսությունների համատարած դիֆերենցիալ վնասների, գյուղատնտեսական լավագույն հողերի անտնտեսվար օգտագործման և աննախադեպ զանգվածային «Դուրս գրումների» (այլ խոսքով, լքման) մասին¹։

ԽՍՀՄ փլուզումը Հայաստանը «խորացրեց» սեփական տնտեսությունն ամենից առաջ գյուղատնտեսության համատարած-հախուռն սեփականաշնորհումով, որի հետևանքով Հայաստանը մտավ XXI դար՝ որպես գյուղացիական-ագրարային երկիր։ Թեև վերջին (2001թ.) մարդահամարի տվյալներով գյուղական բնակչությունը կազմում է ամբողջ բնակչության 35%-ը, սակայն գյուղացիությունը հանրապետության ամենամեծ զանգվածային դասակարգն է, որը պաշտոնական վիճակագրական տվյալներով կազմում է 550 հազ. մարդ, սակայն իրականում այն 1.5 անգամ ավել է։ Ընդ որում դա տեղի ունեցավ ոչ թե գյուղատնտեսության առաջընթացի (այն իրականում դեռևս չի «նվաճել» 1990թ. մակարդակը), այլ արդյունաբերության ահավոր անկման հետևանքով։ ԽՍՀՄ-ից ժառանգած ագրարային խնդիրները կրկնապատիկ ավելացան։ Ոլորտները, խնդիրները վերածվեցին գյուղացիության պարզ գոյատևման խնդրի, որի ակնհայտ դրսևորումներից մեկը բնակչության աննախադեպ արտագաղթն է։

Եվ այսպես, Հայաստանի հարցերի հարցը այսօր ագրարային հարցն է և ոչ միայն նրա այսօրվա «գյուղացիական» նկարագրի պատճառով։ Մեր խորը համոզմամբ, այս ճյուղի վերելքի հետ է կապված Հայաստանի ազգային տնտեսության, այդ թվում արդյունաբերության նոր վերածնունդը։ Ագրարային հարցի լուծման մտահոգությունը պահանջում է անդրադառնալ, թեկուզև ընդհանուր կերպով, նրա հեռավոր և մերձավոր անցյալի պատմությանը։ Ագրարային հարցի պատմությունը սոսկ հայեցական հետաքրքրություն չէ միայն, այլ յուրատեսակ կամուրջ անցյալի եղելության առօրյա խնդիրների միջև։

Հողի տնտեսական գնահատումը ժամանակակից բազմակացութաձև տնտեսության պայմաններում տնտեսվարման կարևորագույն տարրերից մեկն է։ Խորհրդային ագրարային համակարգի գոյության վերջին ժամանակահատվածում հայ տնտեսագետները համոզես եկան մի շարք աշխատություններով, որոնցում փորձ էր արվում հիմնավորել հողային ռենտայի և հողի տնտեսական գնահատման կոնկրետ եղանակը և արդյունքները։ Հասկանալի է, որ հողային ռենտայի և հողի գնահատման փորձերը և հաշվարկները հիմնված էին համայնավարական ձեռնարկությունների կոլեկտիվ և պետական գյուղատնտեսական, տնտեսական գործունեության հաշվետվությունների պաշտոնական ցուցակների հիման վրա։ Որքան էլ այդ փորձերը և գնահատման արդյունքները ակնհայտ էին, այնուհանդերձ դրանք սայլը տեղից շարժեցին և հնարավորություն տվին կոտրել երկարամյա արգելքը, շրջանառության մեջ դնել հիշյալ

¹ Н. Манасерян "Дифференциальная рента и рентабельность колхозов" Ереван, 1967г.

Ն. Մանասերյան, Լ. Աղամյան, Հողի գնահատման տնտեսական պրոբլեմները, Երևան 1977:

տնտեսական կատեգորիաները, ինչպես նաև առաջին քայլերը կատարել հողի օգտագործման հարաբերությունները կարգավորելու ուղղությամբ¹:

Այսօր՝ հողի սեփականաշնորհումից հետո արմատապես փոխվել են ոչ միայն հողի տնտեսական գնահատման սոցիալական սահմանները, այլև անհրաժեշտ վիճակագրական բազան. ընդամենը մի քանի հարյուր խոշոր գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների փոխարեն գործում են մի քանի հարյուր հազարավոր տնտեսություններ, որոնք բնավ ենթակա չեն համատարած վիճակագրական հաշվառման-հաշվետվության: Կարելի է պատկերացնել այն դժվարությունները, որոնք առկա են ժամանակակից մասնավոր գյուղացիական տնտեսաձևի, գործունեության տնտեսական վերլուծության ճանապարհին:

Հողի կադաստրային գնահատման նպատակը հողօգտագործման հետ կապված հարկի, վարձավճարի, գրավադրման և այլ գործարքների օրենսդրական կարգավորումն է: Հողի կադաստրային գինը պատշաճ ձևակերպման դեպքում կարող է հիմք ծառայել հիփոտեկային վարկի համար:

Կադաստրային գնահատման համար ելակետային են ընդունված հետևյալ հիմնական ցուցանիշները՝

- մեկ հեկտար հողի բերրիությունը, եկամտաբերության գնահատականը,
- հիմնական ծախսերի գնահատականը,
- համախառն արտադրանքի հաշվարկված արտադրության գինը,
- պարբերական (ռենտային) եկամուտը,
- այդ եկամտի կապիտալացման ժամկետը (գործակիցը):

Այստեղ շարադրված առաջին երկու ցուցանիշները (հողի բերրության և հիմնական ծախսերի գնահատականները) հիմնական նորմատիվային ցուցանիշներն են հողի կադաստրային գնահատման համար: Ընդ որում առաջինը որոշվում է հիմնական մշակաբույսերի երեք տարվա միջին բերքի շուկայական արժեքով (գներով), իսկ երկրորդը, այսինքն՝ նորմատիվային ծախսերը որոշվում են՝ նույն հողատարածքի վրա կատարած միջին փաստացի ծախսերին ավելացնելով, որպես վերարտադրության նվազագույն եկամուտ (7% ծախսերի նկատմամբ): Այլ խոսքով նման եղանակով հաշվարկված ցուցանիշը ներկայացնում է համախառն բերքի արտադրության գինը: Այստեղից էլ տրամաբանորեն հիշյալ երկու ցուցանիշները (այսինքն՝ համախառն արտադրանքի և նրա արտադրության գնի տարբերությունը որպես տվյալ հողամասից ստացվող պարբերական եկամուտ կամ ռենտա):

Հողի կադաստրային գինը որոշվում է հաշվարկային դիֆերենցիալ ռենտայի կապիտալացման եղանակով: Որպես կապիտալացման ժամկետ (կամ գործակից) ընդունվում է 33 տարի: Այսպիսով, եթե փորձենք հողի կադաստրային գնահատումն իրականացնել, այսինքն՝ ՀՀ-ում ընդունված մեթոդաբանությունն արտահայտել հաշվարկային բանաձևով, այն կարելի է ներկայացնել որպես $ՀԳ = RXT$, որտեղ R -ը միավոր հողատարածքից ստացվող հաշվարկային ռենտայի եկամուտն է, T -ն՝ կապիտալացման ժամկետը (գործակիցը):

Հիշեցնենք, որ տարիներ առաջ (ավելի ստույգ՝ 1978 թ.) բազմամյա տնկարկների տնտեսական գնահատման նպատակով մենք օգտագործում էինք, որպես զուտ եկամտի և կապիտալացման գործակից, այդ տնկարկների ամորտիզացիոն ժամկետները (30 և 50 տարի)²:

Հողի գնահատման շարադրված եղանակը, որն ընդունվել է ՀՀ կառավարությանն առընթեր անշարժ գույքի կադաստրի պետական կոմիտեի կողմից, ընդօրինակված է ՌԴ պետական հիմնարկության համապատասխան կարգից:

Դժվար չի նկատել, որ հիշյալ բանաձևը էապես տարբերվում է հողի գնի տարածված բանաձևից, ըստ որի հողի գինը որոշելու համար հողային ռենտան կապիտալացվում է՝ ելնելով

¹ Ն. Մանասերյան, Լ. Աղամյան, Հողի գնահատման տնտեսական պրոբլեմները, Երևան, 1978:

² Նույն տեղում:

բանկային տոկոսադրույքից: Հիշեցնենք, որ ճիշտ այդպես է որոշվում նաև բաժնետոմսի շուկայական գինը, որի համար բաժնետոմսի բերած եկամուտը (դիվիդենտը) հարաբերվում է բանկային տոկոսադրույքին, $R_d = r_d / r\%$: Չուտ տեսական-ձևական մոտեցմամբ հիշյալ երկու բանաձևն էլ տրամաբանական են, համադրելի: Իրականում բնավ այդպես չէ թեկուզ և այն պատճառով, որ բաժնետոմսի գինը և դրա հիմքում ընկած բանկային տոկոսադրույքը կոպիտ ասած խորհրդանշական թղթադրամային կատեգորիաներ են, որոնք կոչված են արտահայտելու իրական տնտեսական հարաբերությունները՝ կապված կապիտալի շարժի և շրջանառության հետ, մինչդեռ հողի գինը միանգամայն իրական տնտեսական կատեգորիա է, որն արտահայտում է հողային ավելի լայն առումով՝ ագրարային հարաբերությունները: Ճիշտ է, երկու դեպքում էլ գործ ունենք շուկայական ապրանքադրամական հարաբերությունների հետ, սակայն, եթե ռենտան և հողի գինը իրական տնտեսական հարաբերության ձևեր են, ապա դիվիդենտը և բաժնետոմսի գինը ածանցյալ տնտեսական հարաբերության ձևեր են: Մեզ մնում է թերևս ավելացնել, որ պատմականորեն տնտեսական հարաբերությունների առաջին ձևերը եղել են և մնում են ագրարային հարաբերությունները, ինչպես որ սեփականության բոլոր ձևերի ակունքը եղել և մնում է հողային սեփականությունը, որից սկիզբ են առել նրա մյուս բոլոր ձևերը և տեսակները: Հողը եղել է, խոսելով ժամանակակից լեզվով անշարժ գույքի բոլոր տեսակներն էլ անկրկնելի անսպառ և հավերժական տեսակը, նախակարապետյանը, և այսօր էլ դա անժխտելի իրողություն է: Տրամաբանական է, որ անշարժ գույքի մյուս տեսակների արժեքը և գինը ածանցյալներ են հողի գնից և ոչ թե հակառակը:

Շարադրված տեսակետը կարող է վիճելի թվալ և, ինչ խոսք, առանձին լուսաբանման կարիք ունի:

Վերադառնալով հողի կադաստրային գնահատականին՝ պետք է նշել, որ այն բնավ վերջնական լինել չի կարող, թեկուզ այն պատճառով, որ հիմնված է ոչ թե իրական, այլ հաշվարկային նորմատիվային ելակետային ցուցանիշների վրա, օրինակ՝ հողի կադաստրային գինը որոշվում է՝ ելնելով կադաստրային (հաշվարկային) գուտ եկամտի գնահատումից:

Բերենք կոնկրետ օրինակ. Արարատի մարզի երկու Ուրց-Կոտայքի գոտում 3-րդ կարգի 1 հեկտար վարելահողից ստացվող գուտ եկամուտը գնահատված է 63,8 հազ. դրամ, իսկ մերձարաքսյան գոտում՝ 121,8 հազ. դրամ, կամ շուրջ 2 անգամ ավելի շատ: Քիչ առաջ մենք տեսանք, թե ինչ եղանակով է հաշվարկվում այդ եկամուտը, այն տվյալ հողից ստացվող համախառն արտադրանքի և նոր արտադրության գնի (ծախսերի նվազագույն եկամուտ) պարզ տարբերությունն է:

Առկա են ոռոգման համակարգի հարաբերությունները և ջրօգտագործման վարձի հիմնախնդիրը: Հայաստանում և Արևելքում երկրագործությունն անհնար է պատկերացնել առանց ոռոգման: Ուստի պատահական չէ, որ հողի ու ջրի գերագույն սեփականատերը եղել է պետությունը: Ոռոգման գործոնը կարևոր է ոչ միայն գուտ տնտեսական, այլև սոցիալական ժողովրդագրական առումով, քանզի այնտեղ, որտեղ չկա ոռոգում, հաճախ չկա նաև բնակավայր և բնակչություն: Ոռոգումն ի սկզբանե վճռական դեր է խաղացել երկրի տնտեսական հզորության ապահովման հարցում: Եվ ընդհակառակը, ինչպես պատմությունն է վկայում, ոռոգման համակարգի փլուզումը հաճախ նախորդել է այս կամ այն տնտեսության կործանմանը:

Ոռոգման ջրի առկայությունը կամ բացակայությունը թելադրում է մշակաբույսերի ընտրությունը, ուրեմն և գյուղատնտեսության ճյուղային կառուցվածքը: Այստեղից պարզ է, որ ջրօգտագործման հարաբերությունները որոշ իմաստով կարող են հանդես գալ որպես առաջին կարևորության հարաբերություններ:

Ոռոգման համակարգի տնտեսական հարաբերություններն իրենց արտահայտությունն են գտել «Ջրային օրենսգրքի» մեջ: Այն սահմանում է ոռոգման համակարգի կառավարման կառուցվածքը, տնտեսվարող սուբյեկտների փոխադարձ պարտականությունները և գործա-

ռույթները ռոտզման ջրի օգտագործման ոլորտում, ջրի վարձի որոշման սկզբունքներն ու չափանիշները և այլն:

ՀՀ կառավարությանն առընթեր ջրային տնտեսության պետական կոմիտեն տնօրինում է բոլոր ջրաղբյուրների մակերեսային և ստորերկրյա ջրերի բախշման և օգտագործման գործընթացները, կարգավորում դրա հետ կապված կազմակերպական, տեխնիկական և տնտեսական հարաբերությունները:

Հանրապետության մայր ջրատարների շահագործումն իրականացնում են համապատասխան ջրավազանների բաժնետիրական ընկերությունները, որոնք իրենց հերթին վարձակալական հիմունքներով ռոտզման ջուր են տրամադրում առանձին գյուղական համայնքներին: Համայնական ընկերությունները /դրանց ընդհանուր թիվը՝ 400-450/ իրականացնում են ներտնտեսային ջրանցքների շահագործման, նորոգման, ինչպես նաև ջրի վարձավճարի գանձման վերահսկողությունը:

Ռոտզման ջրի օգտագործման տնտեսական հարաբերությունների ասպարեզում առավել սուր հարցերից մեկը, թերևս ամենասուրը, ջրօգտագործման վճարելիության և ջրի վարձի սակագների տնտեսական հիմնավորման հարցն է:

Ինչպես սահմանվում է «ՀՀ ջրային օրենսգրքում», ջրային ռեսուրսների օգտագործման, վերականգնման և պահպանման տնտեսական կարգավորման հիմնական սկզբունքը ջրօգտագործման վճարելիությունն է /հոդ. 76/: Այդ սկզբունքի իրագործումը ենթադրում է մի շարք գործոնների հաշվառում, այդ թվում.

- ռոտզելի հողատարածքից ստացվող գյուղատնտեսական համադրումն անջրդի հողերից ստացված արտադրանքի հետ,
- ջրօգտագործման արդյունավետությունը, մասնավորապես ջրօգտագործողի /սպառողի/ իրացրած օգուտը:

Ինչ վերաբերում է ջրօգտագործման վարձի սակագնին, նրա սահմաններում պետք է հաշվի առնվեն.

- ռոտզման համակարգերի հիմնական միջոցների փոխհատուցման ապահովումը,
- համակարգերի շահագործման ծախսերը, ինչպես նաև «ողջամիտ» շահույթի ապահովումը,
- սպառողների վճարունակությունը /հոդ. 77-79/:

Օրենքում նախատեսված է, որ ջրային ռեսուրսների կառավարման մարմինը կարող է սահմանված կարգով առաջարկել նվազեցնել ջրօգտագործման վճարները կամ տրամադրել ֆինանսական օժանդակություն ջրամատակարարներին և ջրօգտագործողներին՝ սուբսիդներ, հարկային արտոնություններ, վարկային ռեսուրսներ:

Օրենքով նախատեսվում է, որ ջրի վարձի սակագինը կարող է արտահայտվել կամ որոշակի թվային արժեքի /այսինքն՝ ջրի վարձի գումարի/, կամ որոշակի պայմաններում հիշյալ վարձավճարի հաշվարկային բանաձևի միջոցով /հոդ. 79/:

Մեր ընդգծած վերջին դրույթը չափազանց կարևոր նշանակություն ունի, թերևս ավելի կարևոր, քան ջրի վարձավճարի սակագնի «թվային արժեքը»:

Այսպիսով, ջրի վարձի սակագնի որոշման հիմքում ընկած են երկու հիմնական գործոններ՝

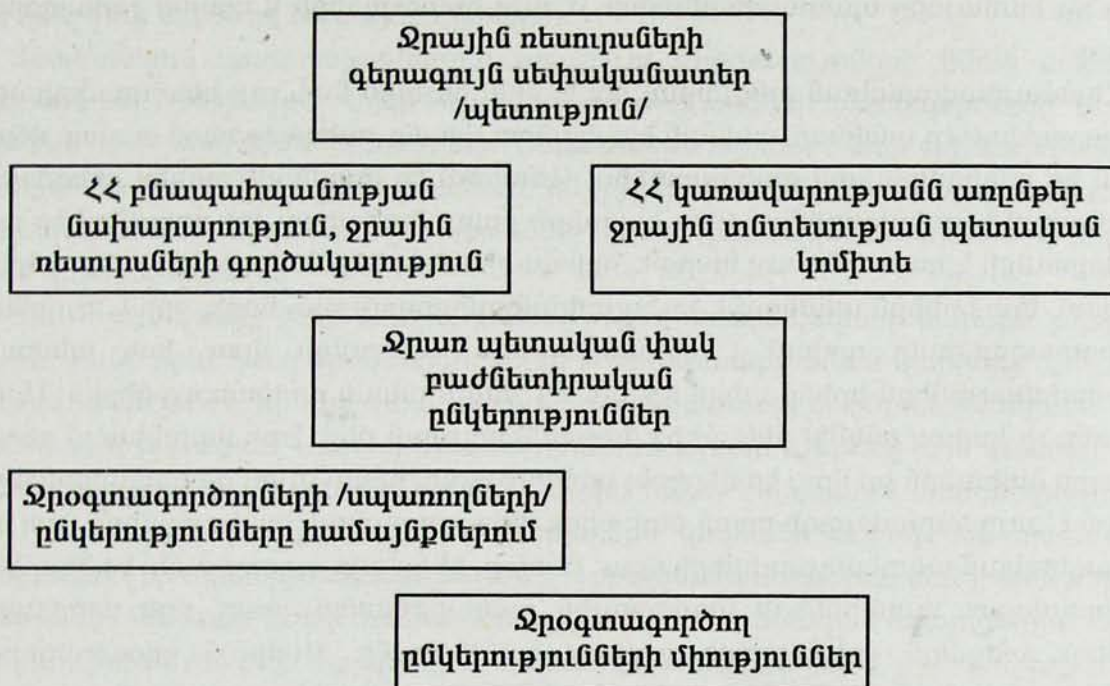
- ջրային տնտեսության հիմնական միջոցների և ընթացիկ ծախսերի փոխհատուցումը,
- ջուր սպառողների եկամուտները /օգուտը/ և վճարունակությունը:

Ուսումնասիրությունը վկայում է այն մասին, որ հիշյալ երկու գործոնները զարգանում են հակառակ ուղղություններով, ջրային տնտեսության ծախսերն անընդհատ ավելանում են /թեկուզ նյութերի և էլեկտրաէներգիայի թանկացման հետևանքով/, մինչդեռ ջուր սպառող գյուղացիների եկամուտները և վճարունակությունը նվազում կամ լավագույն դեպքում մնում է անփոփոխ: Արդյունքում՝ ջրային տնտեսության ջրային մարմինները տրտնջում են հիմնական

միջոցների աննախադեպ և իսպառ մաշվածության աղետալի հետևանքից, իսկ ջրօգտագործող գյուղացիները՝ ջրի բարձր սակագնից:

Հիշեցնենք, որ 1998-2007թթ. ընթացքում ոռոգման ջրի վարձի սակագինն ավելացել է ավելի քան 3 անգամ: Իսկ որքանով են բարձրացել գյուղացիական տնտեսությունների եկամուտները, նրանց վճարունակությունը: ՀՀ ազգային վիճակագրության տվյալներով նշված ժամանակահատվածում գյուղատնտեսության համախառն արժեքը համադրելի գներով ավելացել է շուրջ 10%, իսկ գյուղական բնակչության դրամական եկամուտները 1 շնչի հաշվով կրճատվել են 10,5%-ով: Կրճատվել են նաև սպառողական ծախսերը¹: Այսպիսով, ՀՀ բնակչության վիճակագրությունը հիշյալ ժամանակաշրջանում անկում է ապրել, իսկ ոռոգման ջրի սակագինը խիստ ավելացել է, խախտվել է «Ջրային օրենսգրքի» պահանջը, և ընդհանրապես խախտվել են տնտեսական օրենսգրքի ու համամասնությունների տարրական պահանջները: Ո՞րն է ելքը այդ փակուղային վիճակից: Մինչև այդ հարցին պատասխանելը ծանոթանանք ՀՀ ոռոգման համակարգի կառուցվածքի ներկայիս սխեմային:

ՀՀ ոռոգման համակարգի կառավարման գործող կառուցվածքը ներկայացնենք հետևյալ գծապատկերով (2).

Մի կողմ թողնելով ոռոգման համակարգի կառավարման գործող համակարգի արմատական կատարելագործման կարևորագույն հարցը՝ քննենք գործող համակարգի կառուցվածքի և ոռոգման ջրի սակագնի օրգանական կապը:

Գծապատկերը վկայում է այն մասին, որ ոռոգման համակարգի կառավարումը բաժանվում է երկու հատվածի՝ պետական հատված, որն ընդգրկում է ոռոգման համակարգի հիմնարար կառուցվածքները, մայր ջրատարները, ջրամբարները, այլ հանգույցներ /առաջին 3 վանդակները/ և տեղական կամ համայնքային հատված, որն ընդգրկում է ներտնտեսային ոռոգման ցանցը, դրանց շահագործումը /վերջին 2 վանդակները/: Հայտնի է, որ վաղնջական ժամանակներից ոռոգման համակարգի հիմնարար կառույցները և դրանց սպասարկումը եղել են պետության տնօրինության և հսկողության տակ, պետությունն է եղել ոռոգման ջրի գերագույն

¹ «Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք», Երևան 2002, «ՀՀ բնակչության եկամուտներն ու ծախսերը» վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2003:

սեփականատերը: Ինչ վերաբերում է ներտնտեսային ոռոգման ցանցին, ապա դրանց սպասարկումը և ծախսերը կատարվել են գյուղացիական համայնքների կողմից: Համայնքն է եղել այդ ցանցերի բնականոն շահագործման պատասխանատուն և իրավասու մարմինը:

Ուստի և տրամաբանական է, որ ոռոգման համակարգի ստեղծման շահագործման ծախսերը միշտ կատարվել են գյուղական համայնքների կողմից: Մեր օրերում այս վերջին հանգամանքը հատկապես կապվում է տեղական ինքնակառավարման զարգացման միտումների հետ, որի օրգանական մասն է կազմում տեղական համայնքների ինքնածախսածածկման սկզբունքի իրականացումը:

Ոռոգման համակարգի կառավարման գործող ուսումնասիրությունից այն եզրակացությունն է բխում, որ նրան պետք է համապատասխանի մակ ջրօգտագործման վարձի սակագնի կառուցվածքը: Այդ սակագնի առաջին մասն արտահայտում է ոռոգման համակարգի հիմնարար կառուցվածքի շահագործման ծախսերը, որոնք պետք է հատուցի և ըստ էության հատուցում է պետությունը: Սակագնի երկրորդ մասը կապված է ոռոգման ներտնտեսային ցանցի շահագործման հետ, իսկ ծախսերը տրամաբանորեն պետք է փոխհատուցի գյուղական համայնքը՝ գյուղացիական տնտեսությունները: Արմատապես սխալ է սակագնի առաջին կեսը դնել գյուղական համայնքի վրա, մախ՝ այն պատճառով, որ վերջինս ի վիճակի չէ դրանք փոխհատուցել, երկրորդ՝ քանի որ համայնքը պատասխանատու չէ այդ կառույցների և դրանց շահագործման ծախսերի համար:

Ոչ հեռու համայնավարական անցյալում հողի, ջրի, ինչպես մակ այլ ռեսուրսների օգտագործումը հայտարարված էր անվճար, սակայն իրականում դրանց շահագործման համար վճարում էր պետությունն իր ընդհանրական գանձարանից: Վճարում էր մասնավորապես ոռոգման համակարգի կառուցման և շահագործման հետ կապված բոլոր ծախսերը: Թե որքանով էր արդարացված այդ սկզբունքի կիրառումը, այլ հարց է, որի մասին նշել ենք մախորդ շարադրանքում:

Մեր օրերում, երբ երկիրն անցնում է շուկայական տնտեսության, հողի, ջրի և այլ բնական ռեսուրսների օգտագործումը դրվում է վճարելիության սկզբունքի վրա, իսկ պետության տնտեսական գործառնություններն իրենց տեղը զիջում են շուկայական գործառնություններին: Սակայն հասարակությունը չի կարող ընկնել մեկ ուրիշ ծայրահեղության մեջ: Եթե մախկնում ոռոգման համակարգի բոլոր ծախսերն իր վրա էր վերցրել պետությունը, ապա այժմ հակասական միտում է նկատվում, այն է՝ այդ համակարգի բոլոր ծախսերը դնել գյուղական համայնքների, իսկ ավելի կոնկրետ գյուղացիական տնտեսությունների վրա: Յավոք, հենց այդ ուղղությամբ է ընթանում ՀՀ տնտեսական իրավասու մարմինների ազդարային քաղաքականությունը, որի բաղկացուցիչ մասն է կազմում ոռոգման ջրի ոլորտի քաղաքականությունը: Սակայն ջրօգտագործման վճարելիության հռչակված սկզբունքը կիրառվում է ակնհայտ ծայրահեղությամբ:

Բանը միայն այն չէ, որ ոռոգման ջրի սակագինը վերջին 5-6 տարիների ընթացքում բարձրացվել է 3 անգամ և չի համապատասխանում գյուղացիական տնտեսությունների վճարունակությանը: Ոչ պակաս կարևոր է այն, որ հիշյալ սակագինը միտված է իր մեջ առնելու ոռոգման համակարգի շահագործման բոլոր ծախսերը, հիմնարար պետական կառույցներից մինչև ներտնտեսային ցանցի ծախսերը:

Արարատյան հարթավայրի տնտեսություններում 1 խ. մ. ոռոգման ջրի սակագինն այսօր կազմում է ավելի քան 7,8 դրամ, որից շուրջ 4 դրամը՝ պետական համակարգի ծախսերի բաժինը, 3-4 դրամը՝ ներտնտեսային ցանցի ծախսերը: Այսպիսով, գյուղացիական տնտեսությունների վրա է դրվում ամբողջ ոռոգման համակարգի շահագործման ծախսերի հատուցումը, որը ոչ միայն վեր է այդ տնտեսությունների ֆինանսական հնարավորություններից /բավական է ասել, որ այսօր ջրի վարձը 1 հեկտարի հաշվով շուրջ 3 անգամ գերազանցում է հողի հարկի գումարին/, այլև սկզբունքորեն սխալ է: Ուստի զարմանալի չէ, որ ջրի օգտագործման վարձի գումարը չի հաջողվում հավաքել նույնիսկ կիսով չափ:

Ջրային տնտեսության տեղական մարմինները, վկայակոչելով բնակչության հետ կնքած պայմանագրերը, 2004թ.-ին դատական գործ են հարուցել ջրի վարձի գանձումը չկատարած հայցվորների դեմ, և դատարանի որոշմամբ գանգվածային պահումներ են կատարում «մեղավոր», գյուղացիական ընտանիքների թոշակառու անդամների կենսաթոշակներից: ՀՀ ԱԺ միջամտությունից հետո այդ գործընթացը կասեցվել է: Սակայն հիմնախնդիրը չես կարող կասեցնել, այն շարունակում է մնալ լարված և լուծում է պահանջում: Ոչ դատական լուծում:

Երևույթի գանգվածային բնույթը վկայում է այն մասին, որ ոռոգման ջրի օգտագործման տնտեսական հարաբերությունները ակնհայտորեն խեղաթյուրվել են, և ամբողջությամբ ջրային օրենսդրության առանձին հարցեր ըստ էության սխալ հիմքերի վրա են կառուցված և արմատական բարեփոխման կարիք ունեն:

Ոռոգման ջրի վարձի գործող սակագները, ինչպես նշվեց, չեն համապատասխանում գյուղացիական տնտեսությունների վճարումակությանը, շուրջ 3 անգամ գերազանցում են հողի հարկի գումարին և վերջապես ոռոգման համակարգերի գործող կառուցվածքին: Վերջինս օբյեկտիվորեն պահանջում է սահմանազատել պետական և տեղական մարմինների /համայնքների/ տնտեսական գործառնությունները և պատասխանատվությունը ոռոգման համակարգի երկու հատվածների նկատմամբ, իսկ ներտնտեսային շահագործման ծախսերը համապատասխանորեն դնել ջուր սպառող համայնքների վրա:

Տնտեսական պատասխանատվությունն ու գործառնությունների մյուս սահմանազատումը իրատեսական հիմքի վրա կդնի ոռոգման համակարգերի շահագործումը և նրանց վերականգնման ծախսերի փոխհատուցումը: Նպատակահարմար է նաև ջրի վարձի կենտրոնացումը գյուղական համայնքների գանձարանում, ինչը կբարձրացնի նրանց պատասխանատվությունը ջրի օգտագործման ոլորտում, ինչպես նաև նրանց ինքնակառավարման և ինքնաֆինանսավորման գործընթացները:

Մինչև այժմ մենք չենք անդրադարձել թերևս ամենակարևոր հարցին. արդյոք գոյություն ունի¹, թե՞ չունի որևէ կապ ջրօգտագործման և հողօգտագործման վարձերի միջև: Պարզ բանականությունը հուշում է, որ այդ կատեգորիաների միջև կապը նույնքան բնական և պարտադիր է, որքան հողի և ջրի միջև: Նախորդ շարադրանքում արդեն նշել ենք այն փաստը, որ հողատերը /պետությունը կամ ֆեոդալը/ գյուղացիությունից հարկ է վերցնում սովորական հողերից բերքի 1/10-ը, իսկ ոռոգելի հողերից՝ բերքի 1/5-ը, այսինքն՝ կրկնակի չափով: Դա արտահայտվել է նաև օրենսդրական իրական փաստաթղթերում¹: Դա համապատասխանում է նաև մեր օրերի հնչուն իրողությանը: Հայտնի է, որ հացահատիկի և մյուս հիմնական պարենային մշակաբույսերի բերքատվությունը ոռոգելի հողերի վրա 2-3 անգամ ավելի բարձր է, քան անջրդի հողերի վրա:

Դրանից առնվազն երկու եզրակացություն է բխում, նախ՝ այն, որ ոռոգելի հողերի օգտագործման համար գյուղացին վճարել է կրկնակի հարկ՝ կեսը հողի, մյուս կեսը ջրի համար: Եվ երկրորդ, ջրօգտագործման և հողօգտագործման վարձը /հարկը/ մեր պատմության մեջ հանդես են եկել ոչ թե առանձին-առանձին, այլ միասին: Միամզամայն անվիճելի է, որ եթե անգամ չընդունենք ջրօգտագործման վարձի առանձին գոյությունը /որը խիստ վիճելի է/, ապա այս դեպքում էլ վերջինիս հիմքում ընկած են հողի բերքիությունը, եկամտաբերությունը: Ոռոգման բերած օգուտը արտահայտվում է նրա բերած հավելյալ բերքի մեջ, այդ բերքից էլ պետք է գանձվի ջրի վարձը:

Մինչդեռ այսօր ջրի վարձի որոշման հիմքում դրված է բոլորովին այլ մոտեցում, նրա հաշվարկի հիմքում դրված են ջրային տնտեսության ծախսերը /սպառողների վճարումակությունը մնում է օրենքի թղթի վրա՝ ոչ ավելին/: Ինչ խոսք, այդ մոտեցումը ևս քննարկման կարիք ունի, սակայն հեռու է կատարյալ լինելուց:

¹ Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք:

Իհարկե, ոռոգման վրա հասարակությունը հսկայական ծախսեր է կատարել, մասնավորապես Հայաստանի ոռոգելի հողերի շուրջ կեսը ջուր է ստանում պոմպակայանների միջոցով /մեխանիկական ոռոգում/, որը գոյություն չունեւ պատմական անցյալում: Սակայն մեր խոսքը հենց այն մասին է որ ոռոգման համակարգերի գոյությունն ապահովվել է պետական միջոցներով, և այսօր անհնարին է այդ համակարգի ամբողջ ծախսերի բեռը դնել գյուղացիական տնտեսության ուսերի վրա, ոչ միայն վերջինիս տկարության պատճառով, այլև սկզբունքային նկատառումներով, ելնելով ոռոգման համակարգի երկու հատվածների /պետական և համայնքային/ կառավարման և տնտեսական գործառնությունների բնույթի սկզբունքային տարբերությունից, որի մասին արդեն խոսվել է:

Ասվածից ակնհայտորեն երկու եզրակացություն է հետևում:

- Ոռոգման ջրի վարձի քաղաքականությունը լուրջ վերանայման կարիք ունի, այն այսօր հիմնված է ծախսային գործոնի հաշվառման վրա, մինչդեռ պետք է հիմնված լինել եկամտային արդյունավետության գործոնների հաշվառման վրա: Որպես «վերստուգիչ ցուցանիշ», պետք է ելնել հողի հարկի գործող նորմատիվներից: Ջրի վարձը 1 հեկտար ոռոգելի հողատարածության հաշվով չի կարող գերազանցել հողի հարկին:
- Առաջիկա հեռանկարում անհրաժեշտ է միացնել հողի հարկը և ջրի վարձը, այդ երկու գանձումները պետք է հանդես գան միասնական՝ հողի հարկի տեսքով: Առավել ևս, որ այսօր անշարժ գույքի կադաստրի պետական ձեռնարկություններն արդեն կիրառում են եկամտի հաշվարկը ոռոգելի և անջրդի հողերի համար առանձին: Հողը և ջուրը բնության անկրկնելի բարիքներ են: Ջուրը հողից թանկ չէ:

ԱՎԵՏԻԶ ՆԱԶԱՐՅԱՆ

*ՀՀ ԳԱՍ Մ. Զոբանյանի անվան տնտեսագիտության
ինստիտուտի թեմայի ղեկավար, տ.գ.դ., պրոֆեսոր*

ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՀԱՎԱՍԱՐԱԿՇՈՄԱՆ ԶԱՓՈՐՈՇԻՉՆԵՐԸ ԵՎ ՆԱԽԱՂԻՅԱԼՆԵՐԸ

Տարածքային միավորների զարգացման հավասարակշռվածությունը պետք է գնահատել զարգացման բազմաչափանիշային համակարգի օպտիմալ կառուցվածքի և ֆինանսատնտեսական ցուցանիշների աճի տեսանկյուններից: Հավասարակշռված զարգացումը պահանջում է ապահովել ներդրումային ռեսուրսներ, արտադրական և ֆինանսական գործընթացների փոխհամաձայնեցում՝ օգտագործելով հավասարակշռման չափանիշների կարգավորման մեխանիզմներ: Միավորների հավասարակշռված զարգացման գնահատման և կարգավորման համար օգտագործվում են հետևյալ չափանիշները.

1. Միավորման զարգացման գնահատման գլխավոր չափանիշի՝ զուտ բերված արժեքի կիրառելի մեծությունը և կապիտալի կուտակման հնարավորությունը:
2. Զարգացման հավասարակշռվածության պայմանները՝ կախված ռեսուրսաապահովումից, ներդրումային ռեսուրսների արժեքից, շահութաբերությունից և շահույթի կուտակումից:
3. Զարգացման հավասարակշռվածության աստիճաններն ըստ հավասարակշռման կառուցվածքի, եկամտի, ռիսկի և իրացվելիության:
4. Ներդրումային ռիսկի դիվերսիֆիկացումը՝ հաշվի առնելով առանձին միավորների տարածքային և ճյուղային զարգացման ուղղություններն ու իրականացման ծախսերը: